

A népi szociográfia elmélete és gyakorlata: Kovács Imre és *A néma forradalom*¹

Bartha Ákos

akosbartha@yahoo.com

Beérkezés: 2013. 04. 22.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 03. 06.

Elfogadás: 2014. 04. 12.

ÖSSZEFOGLALÓ: Tanulmányom Kovács Imre legismertebb, *A néma forradalom* című munkáját járja körbe, elsősorban a különböző identitásstratégiák és a szociográfia műfajának kapcsolatára fókuszálva. Utóbbi – általános vélekedés szerint – olyan realista irodalmi műfaj, mely tudományos megismerési mód és politikai tett is egyben. Rövid pillantást vetve Kovács életútjára, írásom a népi mozgalmat a tradicionális vidéki népesség és a modern városi értelmiségi lét határán formálódó közösségként értelmezi. Elsősorban az alábbi kérdésekre keresem a válaszokat az irodalomelmélet, a kulturális antropológia és a xenológia segítségével (Kovácsra és művére helyezve a hangsúlyt): Mi okozta az átütő sikert? Mi a kutatók jelenlegi álláspontja *A néma forradalom*mal kapcsolatban? Milyen retorikai, kulturális vagy politikai kódokat fedezhetünk fel a szövegben? Értelmezhető-e a szociográfia írója narratív identitásaként? Noha sohasem tartozott az állandóan felmerülő, agyonkutatott témákhoz, a népi mozgalmat aligha lehet megérteni a fenti kérdések beható vizsgálata nélkül.

Kulcsszavak: Kovács Imre, népi mozgalom, szociográfia, *A néma forradalom*, identitás

Egy hányatott életmű

Amikor 1947 őszén – látva az egyenlőtlen politikai küzdelmet – Kovács Imre külföldre távozott, ezzel a nehéz döntéssel nemcsak emigrációs évei, de életművének tabusítása is kezdetét vette. Hiába volt ugyanis a Nemzeti Parasztpárt reménysége a Horthy-rendszer kérlelhetetlen ellensége, a negyvenötös fordulat után egyértelművé vált, hogy nemcsak a jobboldali autokratikus berendezkedés, de a baloldali diktatúra sem egyeztethető össze nemzeti radikális demokrata nézeteivel. Ekképp, bár Kovács az Egyesült Államokban is komoly publikációs tevékenységet végzett, csak a rendszerváltozás előestéjén vált lehetővé gazdag életművének „visszahonosí-

¹ A tanulmány a Magyar Szociológiai Társaság 2013. március 10-én, az ELTE Társadalomtudományi Karán megtartott Kovács Imre-emlékkonferencián („*A parasztelefforma csődje és egy paraszti nemzet víziója a kései modernitás korában*”) elhangzott előadás alapján készült. Ezúton mondok köszönetet a résztvevőknek az inspiráló előadásokért és a tartalmas eszmecsereért, valamint Bognár Bulcsunak a formálódó szövegre vonatkozó hasznos észrevételeiért. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

tása”. Az örömteli folyamat napjainkban is tart, noha a kinti hagyaték teljes feldolgozása és a tudományos igényeknek megfelelő, monografikus életrajz megírása még várat magára. Ha csak az utóbbi néhány év termését tekintjük át, megállapíthatjuk: akadnak még nyitott kérdések és (potenciális) viták.² Az alábbiakban azonban nem a Kovács-recepció bemutatására,³ hanem az életmű legismertebb darabjának, *A néma forradalomnak* újszerű értelmezésére vállalkozom. Kiindulópontom szerint a népi szociográfiák – kiváltképp elemzésem tárgya – sajátos identitásstratégiaként is olvasandóak, mivel egy közegéből kiváló egyén számára nyújtanak ön-, csoport- és múltértelmezési lehetőségeket, valamint kínálnak fel politikai alternatívákat, jövőbeli célokat. Erre a szociográfia műfaja azért különösen alkalmas, mert benne – más irodalmi műfajoktól eltérően – a jelenben megtalálni vélt társadalmi problémák egy írói világon „átszűrve” kerülnek történelmi kontextusba epikus formában, gyakorta prózai én-elbeszélésként.

Az elsősorban angolszász szerzőkhöz köthető szociálisidentitás-elmélet az egyén csoportazonosulásáiból kiindulva az „én” önállóságának, értékességének és cselekvőképességének fenntartására irányuló folyamatokat kutatja. Az elmélet feltételezi a pozitív szociális identitás szükségletét, amit az egyén a csoportidentitás élménye révén kaphat meg. E csoport tagjai számára fontos lesz az a „nézetrendszer, tágabb értelemben vett valóságkonstrukció, amit saját csoportjukkal közösen dolgoznak ki és tartanak fenn” (László 1999: 94–97). Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a népi mozgalom szociográfiarodalmát épp e valóságkonstrukció létrehozásának igénye motiválta. Ekképp a szociográfia „öszvérműfaja”⁴ mint népi identitásstratégia is értelmezendő, benne írásom szűkebben vett tárgyával, Kovács Imre legismertebb alkotásával. Az identitásstratégiák a társadalmi elismerésért és státuszért folytatott harc eszközei (is) egyben (Csabai és Erős 2000: 110), mely belátás lényegében az összes népi szociográfiára érvényesnek tekinthető.⁵ Az identitásstratégia kifejezés az egyes kisebbségi helyzetben lévő csoportok öntudatra ébresztése és jo-gaik elismertetése körüli problémák miatt került reflektorfénybe a szociálpszichológiában. Joseph Kastertstein a jelenséget *elismertetési és különállási* alternatívákra bontotta, további alkategóriákat különítve el e két részrendszerben.⁶ Kastertstein

2 A két új, népi mozgalommal foglalkozó monográfia közül Bognár Bulcsu elsősorban Kovács társadalomszemléletéről értekezett (2012), míg Papp István könyvének fókuszába jól érzékelhetően a korábban indexre helyezett politikus került (2012). (Munkáikat részletesen értékelem: Bartha [2012a], Bartha [2013a].) Ugyanebben az évben látott napvilágot Haas György Kovács Imre-kötete, mely inkább a tisztelgés, mintsem az értelmezés igényével készült (2012), míg Molnár M. Eszter 2010-ben közzétett egy vastok, sok fontos írást tartalmazó, ám bevezető tanulmányában kissé elfogult és pontatlan kiadványt (Molnár M. 2010).

3 A centenáriumi előtti, kifejezetten Kovács Imrével foglalkozó szakirodalomhoz lásd: Monostori (2013: 110).

4 A szociográfia igen sokszínű műfaj, mely a szaktudomány és a szépirodalom határán helyezkedik el (Bartha 2008, 2010, 2013c).

5 A honi modernizációt illetően Pataki épp a paraszti létformával illusztrálta, milyen következményekkel jár, ha „kihullanak” az egyén alól a csoportot fenntartó „társas alakzatok” (2002). Ebben az élethelyzetben jelennek meg az identitásproblémák és az ezeket kezelni igyekvő, különböző „identitásstratégiák”. Ahogyan a paraszti életforma csődjéről 1940-ben könyvet megjelenítő Kovács Imre fogalmaz 1937-ben: „...egyedüli kiút: új életformát adni a parasztságnak, és az új életforma pl. a középosztály életformája is lehet” (1937: 15).

6 Az elismertetési stratégia arra irányul, hogy az egyén csoport-hovatartozását (vagy abbéli szándékát) elfogadtassa, a különállási pedig, hogy – éppen ellenkezőleg – különállását szavatolja. „Kastertstein szerint az előbbi fő stratégián belül olyan stratégiákat különböztethetünk meg, mint a *konformizáció*, az *anonimitás* vagy a *deperszonalizáció*, valamint az *asszimiláció*, míg az utóbbin belül olyanokat, mint a *differentiáció*, a láthatóvá válás és a *szingularizáció* vagy *individualizáció* (amely a korábban hátrányként megélt jegyeket pozitív értékkel ruházza fel)” (Erős 2001: 77, kiemelés az eredetiben).

modellje alapján a népi mozgalom érdekes kettősséget mutat. A társadalomreformer népiek jelentékeny hányada ugyanis több szempontból sikerrel integrálódott abba a középosztályba, melyet vehemensen ostorozott egy többmillió, jogfosztott csoport nevében. Egy konkrét példát említve: Illyés hivatalnokként, 1937-től a Magyar Nemzeti Bank sajtóreferenseként (Vasy 2002: 55–56), rendszerellenes kapcsolatai ellenére már nyilvánvalóan a sokat szidott hivatalnok középosztály tagja (is) volt, noha nem innen, hanem az irodalmi/kulturális mezőből⁷ fogalmazta meg radikális társadalomkritikáját. A népiek értelmiségi helyzetük mellett gyakorta kormánypárti lapok szerkesztőségében (Féja Géza, Kodolányi János), belügyminiszteri felkérésre betöltött közszolgálatban (Szabó Zoltán) dolgoztak, elit belvárosi kávéházakba jártak, és adott esetben (üldöztetve is sikeres íróként) szolid budai lakást tartottak fenn (Kovács Imre).⁸ Benkő Péter számításai szerint a népi mozgalom vezetőinek több mint a fele rendelkezett felsőfokú végzettséggel, az általa elemzett 351 főből pedig 226-nak volt értelmiségi vagy hivatalnoki állása (1996: 9–10).⁹ Kovács Imre *A néma forradalom* bírósági ügye miatt ugyan nem szerezhette egyetemi diplomát, de őt sem sorolhatjuk máshová (Tóth 2013: 36). A népi mozgalom sajátossága tehát, hogy míg a személyes életutak számos pontján az első (elismertetési) stratégia lehetőségei látszanak érvényesülni (*konformizáció*), addig a mozgalom – annak politikuma és az írárok – különutasságával tüntetett a rendszer ellen (*különállási stratégia*). Aligha véletlen, hogy Gyáni Gábor épp a paraszti *individualizáció* győzelmeként értelmezte legutóbb Németh László *Gyászát* (2013), és maga a mozgalom is joggal tűzhetne volna zászlójára a „láthatóvá válás” kívánalmát (a kurzivált fogalmak mind Kastorsztein részregiszterei).

A politikai hanghoz szükséges integrációban a népieket modernizációs változások is segítették. Ellentétben a századelős agrárszocialistákkal vagy a Kovács által is említett kaszáskeresztesekkel, a hangulatkeltés nem vidéken kezdődött. A népiek nem kívülről próbálták meg – szó szerint vagy átvitt értelemben – bevenni Budapestet, hanem a politikai centrum mozgósító erejét kihasználva, a fővárosból indulva igyekeztek kikényszeríteni a változásokat. A modernitás és népiség disszonáns kapcsolatának feltárásával még adós a történelemtudomány, azonban aligha kétséges, hogy a határozott paraszti érdekképviselő mellett modernizációs öntudat is szükségeltetett a népi politikához, melybe a nagyvárosi lét lehetőségeinek (könyvkiadók, kávézók, monstre tüntetések) igenlése ugyanúgy beletartozott, mint a polgári életnívó vagy bizonyos nyelvi minták követése. E sajátos kettősség identitásformáló hatásait veszem górcső alá a következő fejezetben.

7 A népiek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Bourdieu a kulturális mező résztvevőinek – „az ész, az értelem és a szabadság” ügyében – politikai aspirációkat is megenged, sőt „az emberi szellem fejlesztésére” üdvösnek is tart (Bourdieu 2002: 200). Ki kell emelni ugyanakkor, hogy Bourdieu „munkásságának középpontjában egyértelműen a modern társadalmak osztályszerkezete áll, empirikus tanulmányaiban mindenekelett Franciaországot” (Wehler 2001: 248).

8 Utóbbi jelenség – mint tudjuk – egyenesen világnézet, méghozzá polgári (Mészáros 2010). Kovács lakásviszonyait Lugosi András tárgyalta részletesen az MSZT centenáriumi konferenciáján. A népiség és a polgárosodás problémáját körvonalazom: Bartha (2014a).

9 Ugyanakkor óvatosságra int, hogy a népi elitlistára olyan apolitikus értelmiségi is felkerült, mint Weöres Sándor.

Nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret?

Mivel *A néma forradalom* keletkezésének körülményeit igen jól ismerjük, ezúttal csupán az érvelésünkbe illeszkedő vonatkozásokra koncentrálok.¹⁰ Kovács először az Athenaeum Kiadó *Magyarország felfedezése* sorozatában kapott felkérést a Tiszántúl, pontosabban Hajdú, Bihar és Szolnok vármegyék feldolgozására. A 23 éves szerző ekkor már Szekfű Gyula *Magyar Szemléjének* munkatársa, ismert közíró, több mint 70 hosszabb-rövidebb írás szerzője (Hartyányi 1993: 14–16), aki a társszerzős kemsei kötettel a monografikus szociográfia műfajában is letette névjegyet (Elek et al. 1936). Mint írja, „nagy buzgalommal” látott munkához, aztán „valahol a felénél” abbahagyta az írást. Ekkor ugyanis „már *A néma forradalom* víziója györtört, azt kellett megírnom” – vallott később döntéséről (Kovács 1958: 74). Víziójához közvetlen ihletet egy háromhetes útból merített: 1936 tavaszán Matolcsy Mátyással Zalaegerszegtől Békéscsabáig bejárták Dél-Magyarországot.¹¹ Kovács 1936/37 telén mindössze két hónapos (folyamatos) munkával vetette papírra tapasztalatait és összegezte kutatásait a Diákok Házában. A kötet könyvnapra jelent meg és óriási siker lett, noha a harmadik kiadást az ügyészség lefoglalta. A szerzőt a Márciusi Front zászlóbontása 1937. március 15-én a figyelem középpontjába repítette.

A könyvnel három startpozíció hangsúlyozandó, a társadalomkutató attitűd, a személyes érintettség írói vallomásszerűsége, továbbá a mindkét megközelítési módot uraló politikusi tettvágy. Saját szavaival: „Nekem nem volt szükségem módszeres falukutatásra ahhoz, hogy a parasztságot, a magyar falu kétségbeesztő viszonyait megismerjem. Én beleszülettem az agrárszegénységbe”, a falukutatás „csak felújította emlékeimet, amelyeket magammal hoztam a mélyből” (Kovács 1958: 69–71). Kovács vallomását kritikával kell fogadjuk, mert bár láthatóan hangsúlyozta „élményközeliségét”¹², apja uradalmi kulcsár, anyai nagyapja pedig bognármester volt, ezek pedig közel sem a legutolsó pozíciók a pusztai hierarchiában.¹³ Közvetlenül a cselédségből nem jött – nem jöhetett – egy népi potentát sem, ahogyan többek között éppen ő mutatott rá idézett írásában (Kovács 1958: 69–71).

Ami a kiemelkedés lehetőségét illeti, a népiek nem saját demitizált gyökereiket, inkább a felemelkedő, néptől, gyökereitől idegenné lett parasztság kérdését exponálták a két világháború között. Illyéshez¹⁴ vagy Erdeihez (1984) hasonlóan Kovács az első generációs értelmiségieket ostromozva 1935-ben megállapította, hogy

10 A keletkezéstörténethez lásd Erdész Ádám összefoglaló írását az alábbi kiadás végén: Kovács (1989: 283–312). A tanulmányban szereplő, szerző és/vagy évszám nélküli oldalszámok erre a kiadásra hivatkoznak.

11 Bár a szakirodalom megfélemedzik róla, nem először tehették ezt. Kovács egy 1935-ös tanulmányában is hivatkozik egy kéthetes közös tanulmányútra (Kovács 1935c: 65). Matolcsy a Horthy-korszak egyik nagy politikai vándora, aki karrierje során megfordult a kormánypártban, a kisgazdáknál, majd a nyilasoknál is, hogy a korszak végén ismét a kormánypártnál kössön ki. Az 1937-es, Féja Géza és Kovács Imre védelmében írt, Lázár Andor igazságügy-miniszterhez intézett interpellációjában kiemelte, hogy ő maga Gömbös Gyula miniszterelnök megbízásából ment Sövényházára felmérni az állapotokat. Saját bevallása szerint írásban (táblázatokkal, statisztikai kimutatásokkal) jelentést is tett Vass Elek minisztériumi osztályvezetőnek az uradalomban tapasztalt állapotokról (Parlamentari interpellációja: 189–203).

12 Geertz valójában Kohuttól kölcsönözte e fogalmat (N. Kovács 2007: 107).

13 Családja társadalmi státuszát részletesebben esetelve a hetvenes évek végén úgy fogalmaz, hogy „apám inkább a tanítóval, a kertésszel vagy a mesteremberekkel (...) barátkozott” (Huszár 2005: 176).

14 Lásd például Illyés *Nem menekülhetsz* című versét.

„mindig csak kiválás történt, visszatérés nemigen” (Kovács 1935a: 63). Az eszményi „kulturparasztban” gondolkodó ifjú (Kovács 1934) számára „a visszatérés azt jelenti, hogy az egyetem elvégzése után haza megyek a falumba orvosnak, állatorvosnak, papnak, jegyzőnek, ügyvédnek, gazdálkodónak, egészen másképp végezve az »intelligencia« feladatát, mint az »osztályidegen« elődök. A visszatérés után jön az igazi munka: a falu kiemelése mostani helyzetéből” (Kovács 1935a: 63) – tette hozzá, bár ő végül életvitelszerűen nem tért vissza a családjához, lévén a paraszti érdekképviselet politikai útjára lépett.

A népiek mozgalmi színre lépése a fent körvonalazott határhelyzetnek is köszönhető, mert a társadalmi anomáliák felismerése gyakorta csak kívülről, egyfajta „(fél) idegen pillantás” által válik lehetségessé. Fehér M. István szerint az identitásképzés másképp, mint az „idegenségtapasztalat feldolgozása révén, nem is lehetséges” (2003: 11), ám ehhez a feldolgozáshoz a parasztság jogaiért küzdő népiek – némi képp paradox módon – nem nélkülözheték a *másik* réteg gondolkodásbeli, nyelvi sémáit sem. Ellentmondásos helyzetükre mutat rá Prágai Tamás Illyés ars poeticája kapcsán: „...az ábrázolás tárgya (»egy népréteg lelkiületének ábrázolása«) azok számára, akik nem »belőle származtak«, megérthetetlen. Márpedig Illyés olvasói nem azok, akik a pusztákról származnak (vagy legfeljebb kivételes esetben, mint Illyés is, ha valamiféle családi mobilitás következtében [...] kiszakadnak az eredeti, inspiráló kulturális közegből). Tény ugyanis, hogy a népi írók, Illyés, Németh vagy Szabó Dezső olvasói – a harmincas években – nagyjából ugyanazok, akik, mondjuk, Máraié vagy Kosztolányié” (Prágai 2003). Felvetődik a kérdés: hogyan képesek sikeresen, mégis hitelesen megszólítani ezeket a rétegeket a népiek?¹⁵

A probléma egyszerre érinti a két kasterszteini regisztert, vagyis a népiek egyéni polgárosodási, akkulturációs stratégiáját (a *másik* rétegbe) és csoportszinten megnyilvánuló politikai küzdelmüket (a *másik* ellen). Ami a konkrét stratégiákat illeti, Veres Péter saját fegyverével győzné le a politikai riválisokat, vagyis a tudományos/politikai nyelv standardizáltságára hívja fel a figyelmet és „a nép” nyelvében való érdekérvényesítés kilátástalanságára utal.¹⁶ Az írói szerep felől nézve Veres egy korábbi, nyelvi (ön)reflexiót mintázó gondolatmenete szintén arra a már Kazinczy, W. Humboldt és főleg Wittgenstein óta közismert tézisére épül, miszerint nyelvünk behatárolja a világról való tudásunkat és végső soron magát a gondolkodásunkat is (Veres 1986: 28). A népiek e gondolatsort továbbfejlesztették azzal a szomorú belátással, miszerint a beszélő beszédének tárgyához (a néphez) nem alkalmas a tárgynak (tehát a népnek) a beszéde. Mint Gyáni Gábor figyelmeztet Erdei Ferenc kapcsán: „...az a nyelv, amire ágensként maga is szert tett valamikor [*a népi író*], köz-

¹⁵ E problémát részletesebben körbejártam: Bartha (2013c).

¹⁶ Mint fogalmaz: „Ha arról beszélünk – s ma már arról beszélünk –, hogy érettek és méltók vagyunk a közösség dolgaiban való teljes jogú részvételre, akkor bizony meg kell tanulnunk a társadalomtudomány, közgazdaságtan, de még a szellemi tudományok, irodalom, történelem fogalmait is, mert az elvont gondolkodásban való jártasság nélkül a közösségi életben nem lehetünk egyenrangú tényezők. Éppúgy nem értjük meg a népi közösség vezetőit, ahogy grófjaink, papjaink nyelvét eddig sem értettük” (Szárszó 1943: 177).

vetlenül nem alkalmas arra, hogy parasztként szerzett tapasztalatait szociológiai diskurzus formájában továbbadhassa” (2010: 51). Ám nemcsak a szociológia, hanem az etnográfia is megerősíti az idegenség nyelvi feloldhatatlanságát (Nyíró 2005: 275). Veres – ezt az ellentmondást felismerve – a csoportcélként megfogalmazott különállási stratégiához adaptációs elemeket rendel.

Szabó Zoltán szavaival válaszolva a fenti kérdésre: „...nálunk népművészet vagy népi termék, éppúgy, mint a »népies« irodalom, csak akkor remélhet sikert a középosztály szélesebb rétegeiben, ha a népit lefordítja a középosztály nyelvére. E lefordításban a népit a középosztály ízléséhez alkalmazza, elrontja, higgá és szentimentálissá teszi” – tette hozzá igen (ön?)kritikusan Szabó (1986: II/79), akaratlanul is a „fordítás” xenológiai jelenségét körvonalazva, mely „arra szolgál, hogy az idegenséget normalizálja, és az idegent »másikká«, vagyis együttműködési vagy versengési kapcsolat partnerévé alakítsa” (Assmann 2008: 263–264). A *kutatandók* közül épp csak kiemelkedő *kutató*, Kovács Imre a „katedrai formák” elvetésével, a nép közt való elvegyüléssel, „természetes közvetlenséggel” igyekezett oldani az idegenséget, népi gyökereinek köszönhetően bizonyára nem is eredménytelenül.¹⁷ Hogy azonban pontosabban tudjuk pozicionálni a két világháború közti „neobarokk társadalomban” *A néma forradalom* szerzőjét, a népi identitásstratégiák felvázolása után nem lesz haszontalan futó pillantást vetni a kor által kínált értelmiségi szerepekre.

„Más közeg az irodalom, és megint más a politika”¹⁸ – szerepek és minták

Noha naivitás egyfajta neutrális kiindulási pontot feltételezni tudományos kutató-soknál, e belátás nem vezet szükségszerűen a tudományos igazság megismerésébe vetett hit relativizálásához (Bartha 2013b). A tudományszociológia érdeklődése már a hatvanas években a tudományos eredmények társadalmi referenciáira irányult, a politikum (tudománypolitika) helyét e két szektor közti közvetítői státuszban jelölve ki (Mosoniné Fried és Tolnai 2008: 15). Az utóbbi évtizedekben a narratív elméletek meggyőzően bizonyították azt is, hogy a tudományos gondolkodás korántsem mentes a szociális konstrukció, a narrativitás elemeitől és a közélet irányultságától. Vagyis „a tudomány világa éppen úgy a »jó« történetekre fogékony, mint a társadalmi kommunikáció egyéb területei” (László 1999: 57–58). A magyarországi földkérdés annyiban tekinthető „jó történetnek”, amennyiben univerzális magyarázóelvvé növe először a kulturális, majd a politikai szférában diadalmaskodott (témaként legalábbis). A földbirtokrendszer szociális anomáliái először a népiek féltudományos szociográfiai nyomán teremtettek közéleti hangulatot, majd ezt a politikai

17 Fóti falumunkájuk kapcsán megjegyezte, hogy a spontán módon helybelieket is mozgósító előadások által „egyszerre vagyunk hallgatók és előadók, illetőleg szórakoztatók” (Kovács 1935a: 67).

18 Kovács (1943: 20).

mező reprezentatív tereinek meghódítása követte,¹⁹ miközben a – Horthy-korszak uralmi rendszerétől korántsem független – tudományos mező is mozgásba lendült, mindenekelőtt Teleki Pál és Magyary Zoltán²⁰ érdeklődésének köszönhetően. Közismert a kormánykörök kapcsolata egyes fiatal szociográfusokkal – Szabó Zoltán mellett elsősorban épp Kovács Imrével (Erdész 1993; Monostori 2013) –, így számunkra ennél fontosabb kérdés, hogy miért pont a „Műegyetem” került Kovács látókörébe.

A választ röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy mivel a szociológia intézményesülése még gyerekcipőben járt,²¹ a kor agrárproblémáinak tudományos igényű feltérképezéséhez a földrajztudományon (emberföldrajz, tájföldrajz, honismeret)²² és a közgazdaság-tudományon keresztül vezetett az út. E két diszciplína száalai a két világháború közt nőttek össze, noha a Királyi Magyar Tudományegyetem közgazdasági karának felállítását már a dualizmus utolsó éveiben kezdeményezték. Politika és tudományosság számára közös célként fogalmazódott meg a közigazgatás professzionalizációja, noha a tervet nagy erővel támadta több, gazdasági képzést folytató tanintézet. Végül 1920 őszén nyitotta meg kapuit az intézmény, mely elvileg az új kurzus szellemében kívánta segíteni a gazdasági őrsváltást. A kar intézményesülésében elvülhetetlen érdemei vannak a gazdaságföldrajzi tanszéken oktató Teleki Pálnak, aki jelentős kormányzati pozíciói mellett négy ízben irányította a húszas években szinte végig önállósodás és betagozódás között lavírozó intézményt. A megoldás a harmincas évekre maradt: 1934-ben a nagy rivális Műegyetemet (ide iratkozott be Kovács Imre 1933-ban), az állatorvosi főiskolát és a soproni bányászati főiskolát egyesítették a közgazdasági karral, létrehozva a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet (Ablonczy 2005: 242–256). A *Néma forradalom* szerzője itt ismerkedett meg a szakszerű adatkezeléssel, a grafikonok, táblázatok világával, a statisztikai és könyvészeti ismeretekkel, tehát „a tudományal” (Szabó A. 2003: 428; Benkő 2013: 153–155).

Hogy lett ebből mégis szociográfia? Válaszunkhoz érdemes megfontolni, hogy a két világháború közti éra nemcsak hazánkban volt a „tényszerűség” műfajteremtő, különböző művészeti ágakat és tudományterületeket egyaránt megérintő nagy periódusa (Csengey 1983: 107–110). Az összefüggéseket érzékelteti, hogy a német eredetű „új tárgyiasság” (Illés L. 1999: 56–82) után kapta nevét az „új történelmi realizmus”-nak is nevezett történelmi iskola, mely szociológiai megközelítéseivel hívta fel magára a figyelmet a harmincas évekbeli Magyarországon. Követők közül kiemelkedett a népiségtörténet révén elhíresült Mályusz Elemér (Romsics 2008: 186;

19 Jelzésértékű ebből a szempontból (is) a liberális-konzervatív politika doyenjének, Bethlen Istvánnak 1939-es képviselői búcsúlevele: „Ma nemzeti próféta csak az (...), aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstöklől, gróftot ebédelt, és lefekvés előtt minden földet és vagyont szétoszt, ami nem az övé” (idézi Romsics [1999: 401]). Két évvel később már Kovács is úgy vélte, hogy „...mennyi csalás, ámtás, mellébeszélés, felkészületlenség és érvényesülési szándék gyűjtőmedencéje volt az utóbbi években e szó: *földreform*” (Kovács 1941b: 35).

20 A Magyary körüli csoport jó ábrázolása A tanítványok című film Bereményi Géza rendezésében.

21 Mindössze Krisztics Sándort – akit Kovács nem sokra tartott (Huszár 2005: 181–182) –, a pécsi egyetem jog- és államtudományi karának egyetemi tanárát és Dékány Istvánt, a budapesti egyetem történetfilozófia magántanárát említhetjük meg e helyütt (Andorka 2006: 90–94; Torkos 1989).

22 Részletesen: Fodor (2006: 328–362, 367–372).

Erős 2012: 9–27, 250–288). A magyar népiségtörténet politikai (irredenta, völkisch) áthallásai ellenére tudományos alapokra épült, és ismert olyan interpretációja, miszerint éppen ezért „a magyar népi mozgalom legnívósabb szószólója is lett” egyben (Várdy 1978: 237). A honi szociográfia kialakulásáról írt tanulmányának zárszavában Huszár Tibor is a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta (1981: 96). A miérteket illetően – ha csak a *Századokra*, a *Földrajzi Közleményekre*, a *Közgazdasági Szemlére* vagy a *Magyar Statisztikai Szemlére* gondolunk – el kell vessük azt a megállapítást, miszerint a harmincas években „nem kristályosodtak még ki a szakmai fórumok” (Szabó A. 2003: 418). Vélhetően közelebb járunk az igazsághoz, ha a szociográfiát a kor multidiszciplináris lehetőségeként fogjuk fel, ahol egyszerre érvényesülhetett történelemtudományi, földrajztudományi, közgazdaságtani és statisztikai megközelítés (a még nem intézményesült szociológiai aspektusokról nem is beszélve), illetve elsősorban a nem tudományos szempontok. A legfontosabb elem azonban a Szabó Dezsőtől örökölt radikális politika volt, amit a korabeli tudományfilozófia kiüzendőnek tartott elefántcsonttoronyából (Bognár 2012: 53–105).

A szociográfia tendenciózusságát jóformán senki sem vitatja. Kovács Éva és Melegh Attila már a kilencvenes évek közepén elkalauzolták olvasóikat Erdei Ferenc „elvárszolt kastélyába”, bemutatva, hogy a modern kori magyar társadalomtörténeti mesternarratíva tükörjátékai milyen következtelenségeket eredményeztek. Erdei „változékony identitású” szövegében történetírás, történetpszichológia, marxista társadalomkritika, tudományos esszé és politikum „jól” megfér egymás mellett, és bár az írás ezer sebből vérzett, így is számos befogadó elvárását tudta (tudja) teljesíteni (Kovács és Melegh 1995: 487–505). Kovács Imre személyes sorsából és a kifejezetten korra hangolt koncepcióból adódóan *A néma forradalom* közel sem futott be az Erdei-szöveghez mérhető karriert, ám a változékony szociográfusi szerepeket itt is felfedezhetjük.

Kovács saját tudományos, publicisztikai és szépírói tevékenységét a gyakorlati célok alá rendelte, amihez politikus alkatként minden adottsága megvolt: „olyan módon tudta alakítani és magyarázni a valóságot, ahogyan azt saját céljai megkívánták” (Papp 2013: 62). A kritikát eleve nehezen viselő korabeli politikai rendszer mellett épp ez a sokat emlegetett „tendenciózusság” vezetett a falukutató-perekhez, amint azt maguk a népiek is be-bevallották. „Nem volt módszeres és egységes társadalomszemléletük, de nem is ragaszkodtak szigorúan a szociológiai értékeléshez, mert az volt a céljuk, hogy olvasható könyveket adjanak a közönség kezébe, és felhívják az egész ország figyelmét a parasztságra. (...) csak azt vették észre, ami igazolta korábbi elképzeléseiket a parasztságról” – vallott Kovács a falukutató írókról (1941a: 28), de idézhetnénk a Horthy-rendszer „mainstream”-jétől igen messze álló Darvas Józseftől is (1987: 6).

A két világháború közti korszakban ez a fajta módszertani nagyvonalúság, sokoldalúság és nyíltan vállalt politikum nem nyerte el a kormánypolitikához több szálon

kapcsolódó hivatalos szociológusok, földrajz- és történettudósok tetszését, sőt még a néprajztudományt is megosztotta a népiek koncepciója.²³ A legismertebb példa éppen Kovács Imréhez és társaihoz kapcsolódik, akiket Teleki Pál a tudomány nevében tagadott meg 1938 novemberében, a Károlyi-palotában megrendezett Táj- és Népkutató Központ kiállításának megnyitója után. A szerepek mobilitását érzékelteti Kovács Telekinek címzett nyílt levele, ahol már a megszólításnál is hezitál (Miniszter Úr – Professzor Úr), s míg végül az előbbi mellett dönt, mégis pont fordítva érvel: „...nagyméltóságod tudós a szó igazi értelmében. Tudós, aki csak az abszolút igazságot keresi”. Kovács a politikai és a tudományos mező összefonódására való utalás mellett a földrajztudomány politikai alkalmazásának korlátait is felsorolja: a táj- és népkutatásban csak a táj érdekli, az embert csak mint földrajzi tényezőt tárgyalja, a társadalmi, gazdasági és szociális viszonyokat nem érinti (Molnár 2010: 117–120). Konfliktusuk azonban nem tudományos jellegű, hanem merőben politikai természetű volt. Míg ugyanis Teleki az intézményesült tudományos világban és a hatalmi struktúrában egyaránt magasan pozicionált konzervatív politikusként szólalt meg, addig *A néma forradalom* szerzője politikai eszmevilága „a részvételi demokrácia, a politikai szabadságjogok és a vidéki agrárnépesség érdekei iránt elkötelezett amerikai agrárpopulizmus magyar rokonának tekinthető” (Papp 2013: 67). Nem meglepő tehát, hogy eltérő pozíciójuk közös nevezőre hozatala még a népiek közül leginkább politikusi vénájú Kovács számára is lehetetlen küldetésnek bizonyult.

Érdekes módon, míg a politikus tudósok „szakterületüket féltették a kontárok-tól”, az ekkor még kizárólagosan szociográfiákat megjelentető fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például) nem tudósnak, hanem írónak tartotta a közvélemény. Mindez jól példázza, hogy nemcsak maga az alkotó vagy egyfajta autorizáló közeg dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél (Berkovits 1978: 3–12)²⁴. A képletet szerepekben gondolkodó íróink kuszálják össze még jobban. Csupán Németh Lászlót említem meg e helyütt, akinek önéletírásait Gyáni Gábor mint változékony narratív identitást értelmezte legutóbb (2008). Mindez Kovács esetében is megfontolandó, amennyiben *A néma forradalmat* egy (középosztálybelivé váló) népi író identitásigazoló mestermunkájának tekintjük.

Hasonlóképpen más szociográfiákhoz, *A néma forradalom*nál is hangsúlyos a sokoldalúság és a műfaji szórtság. Borbándi Gyula mérvadó megállapítása szerint „elbeszélés, szociológia, útirajz, társadalmelemzés váltja egymást” a műben, végeredményképpen pedig „értekező próza” „harci irata” lett a munka (1989: 221). Némedi Dénes e „többféle elemzési típus szervesen egymás mellé állítását” emeli ki az általa

23 Bár Györfly István kapcsolata a népiekkel közismert, mégsem ez a viszony tekinthető általánosnak. A néprajztudomány képviselőit megrettentette „a kulturális széthullástól, a biológiai széteséstől és az idill végleges eltűnésétől való félelem”. A szociográfus írók pedig „talán Féja Géza kivételével, különösen a kezdetekben, visszahúzó erőt, a primitívség kultuszát látták a néphagyomány kutatásában, mely eltakarja a valóságos problémákat” (Kósa 2007: 336–344).

24 Berkovits tévesen ide, a kizárólagosan szociográfiákat író fiatalok táboraiba helyezte a költőként induló Szabó Zoltánt is (lásd: Hegedűs).

„könyvkonglomerátumnak” nevezett kötet kapcsán (1985: 196, 200). Molnár M. Eszter gyűjteményes kötetében szintén rámutat, miszerint Kovács Imre életművében „történelmi, politikai és irodalmi írásai között nehéz határt húzni” (2010: 6), és ezt a megállapítást *A néma forradalomra* is érvényesnek tarthatjuk. Bognár Bulcsu Kovács Imre 1945 előtti munkáinak tárgyalásmódját „szakszerűbb közéleti publicisztikának” minősíti és a „közírói perspektívát” hangsúlyozza (2012: 170), Papp István pedig „hatalmas, rendkívül komor, sötét színekkel festett történelmi tablónak” nevezi az 1937-es nagyszociográfiát (2012: 112). Ami a legújabb értékeléseket illeti, Haas György eléggé érthetetlen módon a „biográfiai munka” kifejezést használja (2012: 17), míg Birkás Anna invenciózus tanulmányában amellet érvel, hogy Kovács ebben az időszakában „leginkább etnográfusnak” tekinthető. Birkás véleményével vitatkoznunk kell, hiszen – noha meggyőzőek a szerző párhuzamai Kovács szociográfiája és a francia etnográfiai szürrealizmus között – az etnográfiai olvasat túlhangsúlyozása – a politikum rovására – aligha védhető álláspont. Ugyanakkor helyesen mutat rá a szerző, hogy *A néma forradalom* lényegében egy holista szemléletű interdiszciplináris kísérlet (Birkás 2013: 45, 58–60).

Mint már volt szó róla, épp ez a fajta totalitás volt a szociográfia nagy lehetősége. Egyik 1935-ös írásában Kovács Imre is felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozkodni kényszerülnek rajta: „A magyar szociográfiai munkák történelmi és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegoszlás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a faluismeretet. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiának lehetne azokat nevezni” – ítélkezett Kovács,²⁵ elismerve a szociográfia szintetikus mivoltát, ám hangsúlyozva a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok fontosságát és – meglepő módon – a tendenciózusság elleni védekezést, vagyis a hideg objektivitást. Kovács az ifjúsági falukutató csoportok dilettantizmusát ostorozva az aktív, vagyis a bajok orvoslására is hangsúlyt helyező szociográfia mellett tette le a voksát – ekkor még legalábbis (1935a: 61–68).²⁶

Két évvel később más koncepció mentén dolgozott az immáron „víziója” által gyötört szerző. Koncepcionális váltásának oka, hogy míg 1935-ben a *Magyar Szemle* ifjú társadalomtudósaként szólalt meg (politikai ambíciókkal, ám a tudományos mezőből), addig *A néma forradalomtól* aligha vitatható el a politikai töltet és a szépírói ihletettség, amivel már rögtön az első oldalon találkozunk. A mottóul választott

25 Kovács megjegyzése a két világháború közti korszak „népéletkutatóira” vonatkoztatva helytálló. A szociografizálást nem íróként vagy hivatásból űző népéletkutatók, vagyis a helyi intelligencia egy része lelkiismeretesen, ám különösebb előképzettség nélkül adatolta „faluja” fontosabb történéseit, ami a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Lásd: Bartha (2013d: 227–275).

26 Ugyanakkor a lelki folyamatok és a mentális változások kutatásának fontosságát is hangsúlyozta a szerző – ezek pedig kitüntetett témái maradnak nagyszociográfiájának is (Kovács 1935a: 61–68).

három sor Madáchtól lényegében költői kérdés; kiutat, gyógymódot nem kapunk a bajokra a kötet lapjain.²⁷ Az idézet ráadásul csonkított, Kovács jelzés nélkül kihagyta az általa – vagyis a politizáló író által – bizonyára feudális ízűnek tartott sort („Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen”) az eredetű műből.²⁸ Az irodalmi ihletet vélhetjük felfedezni a *Szózat* fejezetcímként való evokálásában is („A sírt, hol nemzet süllyed el”, 42), ám aligha szükséges a lírai hangvétel alátámasztására további példákat sorolni, hiszen az „élő koporsók” (vagyis az egykézű, gyermekeiket elveszejtő baranyai asszonyok, 70) vagy „a nagybirtok halálgyűrűjének” (72) metaforája is meglehetősen közismert (a címen kívül). A szöveg retorikus felépítettsége (például a *néma forradalom* visszatérő ismétlése a fejezetek végén), valamint a meglehetősen szabados tipográfia (fontosabb nevek, kifejezések kapitálisan szedése) is az írói szerepet támasztja alá. Ha ezt a szerepet közelebbről szemügyre vesszük, a tények és adatok közt lavírozó szociográfus bújik ki alóla.

A néma forradalom hangja

A *néma forradalom*ban egy bevett szociográfusi/etnográfusi eljárással, az utazásos keretkezéssel találkozhatunk. Utazóként jelenik meg előttünk a kompra igyekvő Kovács és Matolcsy (nevesítve), majd egy útirajzzal búcsúznak el tőlük a kötet végén. Nehezen tagadható tehát a referenciális paktum érvényesítése, legalábbis, ami az olvasói elvárásokat illeti.²⁹ A beszédhelyzet „jellemző mozzanata a keresésre indulás (quest) – azaz egyfajta kutatást, kalandot és felfedezést magába foglaló utazás” (Atkinson 1999: 123), amit legekleltársabban talán az 1933-as, bizonyára Kovács által is olvasott *Pusztulás* példáz. Az Illyés hazaútját bemutató rész a földrajzi távolság metaforikus jellegét érzékelteti, a sötétben elmerülő falvak látványa nemcsak az utazásra utal, hanem egyenesen a nemzethalál víziójába torkollik a mű végén (1933: 18). Az író szándéka éppen a közvélemény felrázása volt – hasonlóképpen, mint Kovácsnál, négy évvel később.

A szociográfusi szövegszerkezet sajátja tehát az idegenségtapasztalat földrajzi távolsággal való metaforizációja, hiszen „az etnográfiai írás allegorikus jellegű mind tartalmi (amit a kultúrákról és történeteikről állít), mind pedig formai (amit textualizálásának módja magában foglal) szinten” (Clifford 1999: 152).³⁰ Mindez *A néma forradalom* esetében hatványozottabban igaz. Nemcsak időben távolodunk el a modern civilizációtól (a középkorba), hanem térben is, de nem csupán Pestig – az író kifejezetten hangsúlyozza a táj oroszos jellegét (9). A „magyar muzsikok” által vontatott komp mediátorként jelenik meg ebben a kontextusban, elmaradottság és

27 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” (7).

28 „Megy-é előbbre majdan fajzatom, / Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen, / Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad, / S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?” (Madách 1862).

29 Ennyiben érthető Haas minősítése, noha aligha tekinthető pusztán (ön)életrajznak a munka.

30 Mint Prágai Tamás is hangsúlyozza a *Puszták népe* kapcsán: a „mély világa (...) nem is jeleníthető meg, csak »ábrákkal magyarázható« (jogos tehát, hogy a poétikai és retorikai alakzatokra, a nyelvi-művészi megformálás eszközeire terelődjön a figyelem)” (Prágai 2003). Ez azonban már az irodalomtudomány hatáskörébe tartozó feladat.

civilizáció között közvetít, míg a folyó limitikus szerepet kap, lévén épp elhatárolja ezeket a tereumokat. „A másik hely (a távol) az idegen elhelyezése a saját kultúra helyével szemben, a tökéletes ellenkép, amely az utópiától eltérően nem a Sehól, hanem a Máshól – Foucault szavaival: *heterotópia*” (Hima 2003: 367). Foucault egyfajta „ellenszerkezeti teret” ért a kifejezés alatt, mely – bár külső minden helyhez képest, mégis – tökéletesen lokalizálható. A hajó (komp) végső soron nem más, mint „a tér egy úszó darabkája”, tehát „hely nélküli hely” két világ között (Foucault 1999). A komp azonban nemcsak *heterotópia*, hanem a szó legszorosabb értelmében vett *metafora* is, a görög kifejezés a *metapheró* (‘átviszek’) jelentésű igéből származik.³¹ A sövényházi komp esetében most éppen e mediátorszerep fontos számunkra – amennyiben az utasokon kívül más „tartalmakat” is képes átvinni a túlpartra (ez azonban felettébb kétséges). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szociográfus beszédhelyzetét sem. Az ábrázolás jellegzetes eszköze („a történetek vizuális megjelenítése”) a *hipotipózis*, vagyis a terepet pásztázó etno/szociográfus „kamera” által rögzített snittszerű állóképek sora, „mellyel a megörökíteni kívánt világ szemtanújává emeli olvasóját” a szerző (Illés 2003: 335). Kovácsnál is mintegy kaleidoszkópszerűen követhetjük a terepet: a Tiszát, a kompot és a csendéletet körbelengő nyomasztó miliót.

A kompos nyitányt (újabb mediátorként)³² követő kocsiút Sövényházára kiváló alkalom a telepés községek „szétveretésének” bemutatására és az elkeseredés nyomán terjedő szekták értelmezésére.³³ Lényegében már itt összefoglalja a szerző könyve – és saját történelemszemlélete – mesternarratíváját: az 1514 után folyamatosan erősödő közhatalom elleni lázadásokat az „elnyomók” leverték, így az utolsó lánglobbanásként bemutatott századelős agrárszocialista mozgalom sikertelenségét a kiábrándulás, a *néma forradalom* követte. Ez „a birtokos parasztságnál az egykézésben, a nincstelen parasztságnál pedig a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban nyilvánul meg” (15). A *questet* tehát a folyamatokat értelmező szociográfus-történész pozíciója váltja fel, így innentől én is történészi mérlegkészítésre vállalkozom.

Molnár M. Eszter szerint a mű mondanivalója „a mai társadalomtudományok (...) szempontjai szerint is érvényes” (2010: 43), ám állítását aligha támasztja alá a szakirodalom.³⁴ Ami Kovács történelemszemléletét illeti, osztályszempontokat mar-

31 Ebből adódóan funkciójuk is hasonló, lévén „a metafora a jelentésnek az egyik tárgyról a másikra való átvitelén, mozgáson alapul: dinamikus jel” (Fónagy 1999: 129).

32 Az utazás médiáumai, a közlekedési eszközök – mint már utaltam rá – a fordítás eszközei is egyben; a „távolság hermeneutikájának” feladatát látják el (Alois Wierlacher nyomán S. Varga 1996: 25).

33 Az antropológiai megérkezés nemcsak a földrajzi távolság, de a megértés nehézségeinek leküzdését is metaforizálja (N. Kovács 2003: 89). Ez azonban már nem az utazó, hanem az értelmező szociográfus, vagyis a *néma forradalom* ideológusának a „terepe”.

34 Mint említettem, Molnár M. nem egészen elfogulatlan a szerző irányában. Bajosan lehet például „félreérthető”-nek (Molnár M. 2010: 41) minősíteni Kovács alpári kirohanásait a hazai németiség ellen, miképpen az sem vehető komolyan, hogy az 1938-as tüntetés után Hain Péter személyesen várakozott az egyetem bejáratánál, Kovácsot letartóztatandó (uo.: 46). Bántóak a (lektorált) szövegben szereplő hibás tulajdonnevek is: „Guadragésimo Anno” (uo.: 43), „Pro Christa” (uo.: 44), „Német László” (uo.: 50) stb. Merőben más pozícióból viszonyul a népiekhez Ungváry Krisztián, aki Kovács Imre és Matolcsy Mátyás között egyfajta zsidó-, sváb- és nagybirtokellenes koalíciót feltételez – bárminemű hivatkozás nélkül. Eszerint a harmincas évek közepén alakulhatott ki közöttük a „sajátos, ki nem mondott munkamegosztás”, amivel „1944-ig Matolcsy a zsidók, 1945 után Kovács

kánsan érvényesítő múltértelmezése eléggé sematikus és metodikájában a marxista tanokra emlékeztet,³⁵ azzal a korántsem lényegtelen eltéréssel, hogy az internacionalista proletariátus osztályharca helyett nála a hangsúlyosan magyar parasztság „demokratikus és szociális mozgalmi” (Papp 2012: 112) kerülnek a koncepció gyűpontjába. Mindez jól illeszkedik a korabeli (akár bal-, akár jobboldali) elképzelésekhez: a társadalom evolucionista, harmonikus felfogását az etnikai, faji vagy osztály alapú konfliktuselméletek interpretációi szorították vissza az első világháború után. Kovács az újkori magyar történelem lényegét – a népiekre jellemző módon (Romsics G. 2010: 329) – a társadalmi kettéosztottság és a külső (Habsburg, német) befolyás elleni küzdelem kettősségében vélte megragadhatónak. Az etnikai és szociális érdekérvényesítés kulcspozíciójába a polgárosodó „magyar parasztot” helyezi, a „proletár” kifejezés viszont egyértelműen negatív értékminősítést kap, a marxistákkal szemben riasztónak tartja az általa hatmillió főre becsült proletariátus súlyát a társadalmi szerkezetre nézve. Az agrárproletariátust illetően félmillió fővel túl is licitálta (59) Oláh György híres hárommillió tételét (1928) – három és fél millió helyett azonban manapság már két-három millió agrárproletárról ír a szakirodalom (Gyáni és Kövér 2006: 321–322). Kovács nagyvonalúan kategorizálja nemcsak a proletariátust, hanem a kétlaki elemeket is (Benkő 2013: 155–159).

Már Némedi Dénes hangsúlyozta, hogy „*a néma forradalom* nem igazi fogalmi konstrukció”, mivel az okok nincsenek kellően tisztázva (1985: 197), de Erdész Ádám is felhívta a figyelmet a különböző tudományos irányzatok inkoherenciájára, inkompatibilis kategóriáira a műben (1989: 195). Újabban Bognár Bulcsu foglalta össze meggyőzően a koncepció fő buktatóit. Ilyen a Kovács által elnagyoltan értelmezett egykezés, mely már a 18. század végétől gyakorinak tekinthető (2012: 167)³⁶ – miként a szerző maga is utal rá egy érveléssel (67–68) –, ráadásul Koloh Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy az erősen túlzó népi demográfiai vészjelzések nem a korabeli állapot alapján születtek (2013). Az egyketematika a polgárosodási alternatívák kérdését is felveti; ez Kovácsnál ellentétes módon megítélt életmódbeli-erkölcsi, gazdasági és társadalmi változásokat takar. A kivándorlást sem csupán az elnyomott parasztság földhétsége motiválta, lévén abban módos gazdák is szép számban részt vettek, és a szerző hallgat a visszatelepülőkről, illetve az általuk hozott új kulturális hatásokról is, ami pedig a szekták kapcsán kifejezetten érdekes lehetett volna. Itt a tradicionális paraszti vallásosság sajátosságait hiányolhatjuk, ráadásul az egész jelenség kiterjedt-

a svábok deportálásának szellemi megalapozásáról gondoskodott” (Ungváry 2001). A kiváló politika- és hadtörténész legújabb nagymonográfiájában egy régóta esedékes feladatára vállalkozott, ám a Horthy-kori rasszista szociálpolitikai redistribúció kapcsán nem éppen patikamérleg-pontossággal osztotta szét a felelősséget. Az egyes népi írók körében kétségkívül jelen lévő antiszemitizmust túlhangsúlyozza, Kovácsnál pedig megismétli a fenti logikai bukfcenet. Ismét bármilyen hivatkozás nélkül deklarálja, hogy Fábrián Dániel „az ő [a népiek – B. Á.] nevükben beszélt” (?), amikor a szociális igazságosság érdekében védte a zsidótörvényeket (Ungváry 2013a: 256. Véleményemhez: Bartha 2014b). E nyilvánvaló szakmaiatlanságot Ungváry a legnépszerűbb hazai történelmi magazinban is népszerűsíti (2013b).

35 A huszita tanoktól eredeztetett „szellemi forradalom” az „elnyomott néposztályok” felszabadításáért zajlik. Ebben az értelmezési mezőben minden kudarcért, vereségért kizárólag a nemesség a felelős (30).

36 További leegyszerűsítés, hogy Kovács Imrénél (Veres Péterhez és Erdei Ferenchez hasonlóan) „a reformáció jelentősége nem a vallási üzenet tartalmában, hanem a szembenállás, a nemesi Magyarország elutasításában” mutatkozott meg (Bognár 2009: 72).

ségét határozottan eltúlozza Kovács (Bognár 2012: 167). A fekete-fehér műltszemlélet elsiklik Bakócz Tamás „népi gyökerei” felett, ahogyan Budai-Nagy Antal vagy Dózsa György nemesi hátterén is gyorsan napirendre tér, a parasztfelkelések brutalitását pedig meglehetősen machiavellisztikusan magyarázza.

A korszak arkhimédészi pontját, Trianont sem kerülhette meg a mű; ennek kapcsán Papp István jogosan hangsúlyozza, hogy Erdély elvesztését nem lehet csupán a nemtörődöm magyar földesurak számlájára írni – főként nem 1437-re koncentrálva: „Erdély sorsa 1437-ben dőlt el” (22) –, hiszen a dualizmus kori, „tudatos, bankok által irányított román földvásárlások képét” már „jelentősen árnyalta a magyar történettudomány” (2012: 113).³⁷ Nem védhető a szerző hazai németiséget egységesen a náci Németország ötödik hadoszlopának tartó meggyőződése sem, mely mintegy megelőlegezte a világháború utáni radikális álláspontját (Kovács 1945). A Kovács által is szorgalmasnak, élelmesnek ábrázolt csoport negligálása, mint említettem, a vidék modernizációjának egyik alternatíváját is tagadja, ráadásul oly módon (kiemelve a svábságot a magyar nemzet általa konstruált fogalmából), amit még a „nemesi Magyarországgal” sem tesz meg, Erdeivel ellentétben (Bognár 2012: 165). Sorait tárgyi tévedések, félígazságok és csúsztatások jellemzik.³⁸ Ehhez képest apró figyelmetlenség, hogy a mezőgazdasági munkások életét leginkább befolyásoló két törvény, az 1898. II. tc. („rabszolgatörvény”) és az 1907. XLV. tc. („deresztörvény”) közkeletű elnevezését fordítva használja a szerző – ebbéli tévedését egyébként Némedi is átveszi (1985: 199). Kovács a „darabontkormány” liberális felfogását kommentálva diszkréten kijátszotta a „zsidókártyát” is, a századelős „galiciáner zsidó bevándorlás” ma már tarthatatlan toposzához idomulva.³⁹

Bár több kutató (Borbándi 1989; Erdész 1989; Valuch 1992; Gyurgyák 2007; Tóth Pál 2013) hangsúlyozza Kovács immunitását az antiszemitizmusra és a szélsőjobboldali értelmezésekre, a harmincas évek közepén megvoltak az esélyei ennek a (vak)vágánynak. 1935-ben Kovács még „zsidó Budapest”-ről érkezett, fájlalva, hogy „fővárosunk már teljesen elzsidósodott, ami különösen erkölcsében látható kirívó élességgel” (1935b: 36). Népi gyarmatvíziójából (Romsics G. 2010: 324–330) eredeztethető nacionalizmusa nem csupán a németekre fókuszált ekkor még, amit jelez, hogy egy másik 1935-ös írásából a szláv imperializmus réme sejlik fel: „tót parasztok lázas fanatizmussal hallgatták a tót nyelvű prédikációt. Álmodozó szláv szemükkel mereven figyelték a papot és valósággal csüngtek minden szaván, amit pátriájukról, Szlovenszkóról beszélt” (1935c: 64). Jellemző, hogy míg szinte mindent átvett fenti cikkéből *A néma forradalomba, ez a betéttörténet* – vélhetően „népfrontos” megfontolásokból – végül kimaradt a kötetből. 1937-ben Kovács már „európai hangként” (33) interpretálja a román Horea-felkelést, retorikus ügyesség-

37 Árnyaltabb képet fest a kérdésről Egry (2006).

38 „Olyanok ezek az oldalak, mint egy ötvenes évekbeli általános iskolai történelemkönyv, amelyben a németiség csak a magyar nép rossz szándékú ellenségeként szerepel” (Benkő 2013: 171). A differenciáltabb megközelítéshez: Spannberger (2005).

39 „Galíciából szép számmal jöttek a lengyel zsidók hazánkba, de hogy ez kiegyenlített volna a magyarok veszteségét? Nem hisszük!” (44).

gel illetve be a feltételezett paraszti osztálysolidaritást historizáló nemzeti radikális felfogásába.⁴⁰ Hogy végül nem csapódott a szélsőjobboldalhoz, az a szerencse mellett jó mentorválasztásának köszönhető (Papp 2013: 60).

Szociográfia mint népi identitásstratégia

Miközben Kovács Erdeinél is markánsabb, elítélő véleményt fogalmaz meg⁴¹ arról a középosztályról, melynek már ő is része volt, *A néma forradalommal* épp a középretegeket (legalábbis azok csoportját) célozta meg, mint a politikára ráhatással bíró potenciális olvasókat. A mű szaktudományos apparátusának, táblázatainak, grafikonjainak, szakszavainak, nyelvezetének, kulturális, irodalmi, történelmi utalásainak félreérthetetlenül ők a célpontjai, ráadásul a könyv megfizethetetlen termék volt azon rétegek számára, akikről szólt.⁴² Ellenben a veszélyes politikai tartalmat romantikus történelemszemléletbe, tárgyyszerű, mégis érzelemdús leírásokba csomagoló szövegezés lényegében egy – nem pejoratív értelemben vett – „budapesti bestsellert” eredményezett.⁴³ Ebben az aktuálpolitikai helyzet mellett szerepe volt az idegenség iránt mindig meglévő sóvárgásnak is.⁴⁴

Hosszasan lehet sorolni a szerző – egyébiránt magánlevelezésében vállalt⁴⁵ – tendenciózusságát, túlzásait, tévedéseit, de nem ez írásom célja. Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a földreform „lázító dokumentumaként” (Erdész 1989: 203) számon tartott művet identitáskonstruáló eszmetörténeti műként, a népi mozgalom történelemszemléletének írói összefoglalásaként is érdemes olvasni. Láthattuk, Kovács politikusi pragmatizmusa jegyében akkor és úgy nyúlt tudományos eszközökhöz, amikor és ahogyan koncepciója megkívánta, másutt a szépirodalmi megközelítés (útirajz, riport, lírai betéttörténetek) mozgósító erejére számított. Mindez azonban nem húzza át mondandójának általános érvényességét: a parasztság két világháború közti jogfosztottsága vitán felül áll, miként az igazságtalan földbirtokmegosztás, vagy épp a kivándorlás súlyát sem lehet elbagatellizálni. Az egyke és a hazai németiség körében terjedő nemzetiszocialista eszme is valós (ám eltűzött) veszély volt.

Nem elhanyagolható szempont az sem – visszakanyarodva az irodalomhoz –, hogy a két világháború közt az értelmiségi közbeszédet a „nagy történetek”, egész

40 Kovács Imre és népi társai „a parasztvédelmet és a nemzetvédelmet kezdettől fogva egynek tekintették” (Salamon 2013: 86).

41 Legalábbis a falusi intelligencia kapcsán (lásd Erdei 1974: 195). Ezzel szemben Kovács szerint „falusi, úgynevezett kultúrközéposztályról jobb nem is beszélni” (60).

42 Mint arra Fėja Géza ügyvédje, Vajda Ödön is hivatkozott védőbeszédében (közli Fėja 1957: 439).

43 Az urbánusok népiek iránti fanyalgásához adalék, hogy az irodalmi mezőben „a bestsellert nem automatikusan fogadják el legitim műalkotásnak, és az üzleti sikert akár el is ítélik” (Bourdieu 2002: 168).

44 Érdemes idézni Babits reakcióját a *Puszták népéről* a (tágabban vett) saját szülőföldjén élő uradalmi cselédség helyzetével kapcsolatban: „...úgy olvasom ezt a páratlanul gazdag és hiteles élményekkel zsúfolt könyvet, mintha valami izgalmas útleírást olvasnék egy ismeretlen földrészről és lakóiról” (Babits 1936).

45 Kovács 1936 szeptemberében írt – tehát *A néma forradalom* megírása előtt néhány hónappal keltezett – magánlevelében arról vallott, hogy szociológiai tudása „nagyon hiányos”, majd, szintén Kner Imrénék címezve, néhány hónappal később már vállaltan tendenciózusnak nevezte munkáját (Erdész 1986: 49–67).

elbeszélések uralták. Ráadásul Spengler⁴⁶ vagy Ortega történetfilozófiáját ugyanúgy egyfajta hanyatláskonceptió jellemzi, mint a nálunk Kovács Imre apai mentoraként is számon tartott (Monostori 2013: 111) Szekfű *Három nemzedékéét* (és főként, ami utána következik), a szépirodalomból pedig hasonló példaként hozhatjuk Szabó Dezső nemzedékformáló művét vagy Déry 1947-ig fiókban heverő nagypolgári családregényét, esetleg Márai vallomását a polgárság feloldódásáról – és a sort még lehetne folytatni.⁴⁷ *A néma forradalom* tehát nem függetleníthető a korszellemtől sem. Ebbe a korszellembé tökéletesen illeszkedett a Kovács család hanyatlástörténete, melyben gyomai szabadparasztok föld nélküli leszármazottjaként tudta identifikálni magát főhősünk, és innen értelmezendő a népi politikai program fókuszába kerülő földszerzés mint történelmi jóvátétel (Tóth 2013: 29), valamint a tragikus múltszemlélet („*Pusztuló nép vagyunk*”, [137]) is. Ekképp érhető tetten az 1937-es nagy-szociográfiában a személyes sérelmek és a politikai motivációk (földszerzés), valamint az irodalmi kifejezésformák (kerek elbeszélés, hanyatlástörténet) szöveg- és identitásformáló ereje. Ami az utóbbit illeti, alanyi szinten a mű olyan perspektívát nyitott meg szerzője számára, mely egy uradalmi kulcsár fiának csak a legritkább esetben adatott meg, tágabb perspektívában pedig láthattuk, hogyan artikulálta közösségformáló politikummá történelmi alapokon nyugvó mondandóját Kovács. Nem volt ezzel egyedül, hiszen a népiek gyakorta hangsúlyozták, valamint – tegyük hozzá – retorikusan alkalmazták is műveikben a „történelem identitásteremtő potenciálját” (Romsics G. 2010: 324). Aligha Kovács Imre könyve a legkomolyabb, legmaradandóbb irodalmi szociográfia (ez a cím vitathatatlanul a *Puszták népét* illeti meg), ám két nagyon fontos szempontnak megfelelt: egyrészt roppant aktuális volt, másrészt, noha csak a déli országrészeket fedte le helyel-közzel, a többi népi szociográfiától eltérően hangsúlyosan nem regionális, hanem országos olvasatot kínált. A népi mozgalom derékhada méltató recenziókkal szignálta ezt a konszenzuális népi (történelmi) mesternarratívát,⁴⁸ mely úgy kínált kollektív identitásstratégiát, hogy nem zárta ki az egyéni érdekérvényesítés lehetőségét sem (noha mindez állandó csipkelődéseket eredményezett a népi táboron belül).

A néma forradalom körül keletkezett vihar – és főként az 1937-es per – kapcsán jól érzékelhető az is, mennyire nem egy nyelvet beszélt a hatalom és a népiek, vagyis a vád és a védelem.⁴⁹ Míg a bíróság a mű tudományos jellegét vitatta, joggal, ám jogkör nélkül (tudományos kérdésekben nem volt kompetens), addig Kovács az írói szerep által megkövetelt távlati igazságot nyomatékosította (a bíróságon társadalomtu-

46 Spenglerre Kovács hivatkozott is (Kovács 1935d: 50).

47 Lásd: Spengler (1994); Ortega (1938); Szekfű (1934); Szabó (1919, I–II); Déry (1947); Márai (1935, I–II).

48 *A néma forradalmat* az immáron konkrét politikai célokkal bíró és mintegy „civil mozgalomként” jelentkező népiek (Féja, Kodolányi, Szabó, Erdei) úttörő szociográfiaként ünnepelték, míg a szociológus Rézler Gyula és a tudományos megközelítést szintén hiányoló Szirtes Andor a szociográfia elnevezést is vitatta tőle (akárcsak a többi népi műtől), a marxisták pedig (Darvas József, Molnár Erik) elítélték pesszimizmusát és „polgári” tudományszemléletét (283–312). A népi írók bibliográfiája 22 írásról tud 1937-ből *A néma forradalom* kapcsán (Varga és Patyi 1972: 367).

49 Kovács a per során – saját magánleveleinek is ellentmondva – „szigorúan tudományos alapon” (153) vizsgált helyzetjelentésről értekezik, kiemelve a magyar írók hagyományos történelmi szerepét („a nemzet lelkiismerete”, 161). Ezzel szemben Pálffy Elek bírósági elnök és Vitéz Tamásy ügyészségi alelnök épp a „megírás módját”, a könyv lírai „hangját” (154) jelöli meg a vád tárgyául (például a jelzős szerkezeteket, 178–179), hangsúlyozva a mű tendenciózusságát.

dósként érvelve, ám másutt elismerve tendenciózusságát és politikai aspirációit).⁵⁰ Ügyvédje, Sulyok Dezső alighanem az ellentmondások lényegére tapintott védőbeszédében, arról értekezvén, hogy ez a két felfogás – vagyis a radikális reformerek forradalmisága és a hivatalos Magyarország állagvédő álláspontja – „sohasem fog egymással találkozni és sohasem fogja egymást megérteni” (170–171). Hasonlóképpen vélekedett védencéről Szekfű Gyula is, érzékelve a két fél közti „kulturális különbséget” (264). Mindez korántsem meglepő, noha – mint láthattuk – a modernitás bizonyos eredményeit maguknak vindikáló, a hatalommal esetenként egyéni kapcsolatokat ápoló, ám a politikai berendezkedéssel szemben „paradigmatikus ellentétekkel” (Schlett 2009: 43–48) terhelt, különutas – másképp „különállásos” (Erős 2001: 77) – népiek identitásstratégiáját a politikai, hatalmi, tudományos, kulturális és irodalmi mezőt egyaránt érintő, bonyolult összefüggések szőtték át.

Abstract: This paper anatomizes the most famous writing of Imre Kovács (*A néma forradalom*) focusing on the connection of sociography and identity strategies. Sociography has been commonly identified as a realist literature genre, but also as a scientific method and a political activity. After a short glance on the biographical background the study describes the majority of the Hungarian populists as a community on the borderline between traditional rural population and a modern urban intellectual group. My presentation explains this matter involving literary theory, cultural anthropology and xenology placing emphasis on Kovács and his work. I am looking for answers mostly for the following questions: what was the reason of the success of the mentioned writing(s)? What is the current standpoint of the historians and sociologists concerning *A néma forradalom*? What kind of rhetorical, cultural or political codes can we recognize in the text? Can sociography be a complex form of the author’s narrative identity? Although they have never been belonging to the constantly occurring and over-searched topics, populism cannot be understood without the substantial examination of the above mentioned expressions.

Irodalom

- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Budapest: Osiris.
- Andorka R. (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Assmann, J. (2008): Idegenség az ókori Egyiptomban. In Assmann, J.: *Uralom és üd-vösség: Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Budapest: Atlantisz, 263–293.
- Attkinson, P. (1999): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3: A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat, 121–151.
- Babits M. (1936): Puszták Népe. *Nyugat*, 29(6).
- Bartha Á. (2008): Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok. *Jászkunság*, 51(1–2): 136–161.

50 Illyés ekképp vallott az írói igazságról önéletrajzi ihletésű, „történelmi levegőn” átszűrt regényében, a *Beatrice apródjaiban* (egy fiatalkori csíny kapcsán): „A »Hazádnak rendületlenül«-ból »hazudnak rendületlenül«-t csinálni a tételes törvénytől előtt nemzetgyalázás lett volna (...). Vörösmarty szent alakjának lerántása a napi sárba. De az én szívem és lelkiismeretem zsűrije előtt akkor (és most) a hazaszeretet lávaforró megvállása volt, Vörösmarty megvédése” (Illyés 1979: 33).

- Bartha Á. (2009): „Az autoritás mankói”. (Kísérlet Nagy Lajos *Kiskunhalom* című művének antropológiai olvasatára.) *Studia Litteraria*, XLVII. kötet, 36–65.
- Bartha Á. (2010): Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa*, 8(4): 48–54.
- Bartha Á. (2012a): Erdei és a népiek. *Hitel*, 25(10): 116–122.
- Bartha Á. (2012b): Népi szociográfia a népiek előtt? Egy korai falurajz a sárospataki faluszemináriumából. In Lukács A. (szerk.): *Principium. Pályánk kezdetén*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 9–21.
- Bartha Á. (2013a): Populistákról (nem csak) populárisan. *Múltunk*, 58(1): 283–290.
- Bartha Á. (2013b): Fogalmak hálójában. *Valóság*, 56(11): 108–113.
- Bartha Á. (2013c): Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 45(5): 92–100.
- Bartha Á. (2013d): *Falukutatás és társadalmi önismeret: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Sárospatak: Hernád.
- Bartha Á. (2014a): A Nagy Háború füstje. *Hitel*, 27(2): 8–22.
- Bartha Á. (2014b): Újmódi tendenciák. *Hitel*, 27(4): 124–128.
- Benkő P. (1996): *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest: Deák.
- Benkő P. (2013): Kovács Imre agrárpolitikai koncepciója. In Sipos Levente (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikátörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 153–185.
- Berkovits Gy. (1978): A szociográfia magatartása. *Mozgó Világ*, 4(6): 3–12.
- Birkás A. (2013): A fiatal Kovács Imre politikai szocializációja a társadalomkutató munkája felől nézve. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikátörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 42–66.
- Bognár B. (2009): A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa: Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle*, 19(2): 60–77.
- Bognár B. (2012): *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Budapest: Loisir.
- Borbándi Gy. (1989): *A magyar népi mozgalom: a harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski.
- Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Clifford, J. (1999): Az etnográfiai allegóriáról. In Thomka B. (szerk.): *Narratívák 3: a kultúra narratívái*. Budapest: Kijarat, 151–181.
- Csabai M. – Erős F. (2000): *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Jászóveg Műhely.
- Csegey D. (1983): A tényirodalom arculatai. *Valóság*, 26(9): 107–110.
- Darvas J. (1987): *A legnagyobb magyar falu*. Budapest: Szépirodalmi.
- Déry T. (1947): *A befejezetlen mondat*. Budapest: Hungária.
- Egry G. (2006): Egy önelgitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–

- 2003): Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk*, 51(3): 4–34.
- Elek P. – Gunda B. – Hilscher Z. – Horváth S. – Karsay Gy. – Kerényi Gy. – Koczogh Á. – Kovács I. – Pócsy F. – Torbágyi L. (1936): *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézete Rt.
- Erdei F. (1974): *Magyar falu*. Budapest: Akadémiai.
- Erdei F. (1984): Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg [1943]. In Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai, 448–452.
- Erdész Á. (1986): Kovács Imre pályaképehez (Levelek 1936–1937). *Levéltári Szemle*, 36(3): 49–67.
- Erdész Á. (1989): Társadalomkutatás, modernizáció, politika: Kovács Imre magyarországi pályája. *Látóhatár*, (5): 190–210.
- Erdész Á. (szerk.) (1993): *Ifjúság és falukutatás: Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*. Budapest: Tevan.
- Erős F. (2001): *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus/Osiris.
- Erős V. (2012): *A szellemtörténettől a népiségtörténetig: tanulmányok a két világháború közötti magyar történetírásról*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Fehér M. I. (2003): „A tiszta önmegismerés az abszolút más létben, ez az éter mint olyan...”: Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege. In Bednarcics G. – Kékesi Z. – Kulcsár Szabó E. (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Budapest: Osiris.
- Féja G. (1957): *Viharsarok*. Budapest: Magvető.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Budapest: MTA FTKI.
- Fónagy I. (1999): *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina – MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Foucault, M. (1999): Eltérő terek. In M. Foucault: *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 147–155.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni G. (2008): Miről vallanak Németh László önéletírásai? *Tiszatáj*, 62(1): 60–70.
- Gyáni G. (2010): Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle*, 20(4): 43–59.
- Gyáni G. (2013): Falusi elidegenedés avagy individualizáció Németh László Gyász című regényében. In Gyáni G.: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony: Kalligram, 28–42.
- Gyurgyák J. (2007): *Ezzé lett magyar hazátok: a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- Haas Gy. (2012): *Kovács Imre: harc a nemzeti függetlenségért*. Budapest: Püski.
- Hartyányi I. (1993): *Kovács Imre bibliográfia*. Budapest: Szenci Molnár Társaság.
- Hegedüs G. (1976): *A magyar irodalom arcképcsarnoka. Szabó Zoltán*. <http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>
- Hima G. (2003): Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben.

- ben. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: Egy új paradigma útkeresése*. Debrecen: Csokonai.
- Huszár, T. (1981): Sociography – The Emergence of a Discipline. *The New Hungarian Quarterly*, 22(3): 83–96.
- Huszár T. (2005): *Találkozások: beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina.
- Illés L. (1999): Weimartól Kiskunhalomig. In Illés László (szerk.): *Üzenet Thermo-püléből*. Budapest: Argumentum, 56–82.
- Illés P. (2003): Pável Ágoston – Az élmény, az irodalomtudós és az etnográfus konfliktusa. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma útkeresése*. Debrecen: Csokonai, 324–337.
- Illyés Gy. (1933): Pusztulás: Úti jegyzetek. *Nyugat*, 26(17–18).
- Illyés Gy. (1979): *Beatrice apródjai*. Budapest: Szépirodalmi.
- Koloh G. (2013): Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2–3): 195–213.
- Kósa L. (2007): A néprajztudomány és a falukutatás. In Szegedy-Maszák M. – Veres A. (szerk.): *A magyar irodalom története III.: 1920-tól napjainkig*. Budapest: Gondolat, 336–344.
- Kovács É. – Melegh A. (1995): Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két világháború között” című tanulmányának tartalmi kibontására. In Tóth Z. – Á. Varga L. (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Salgótarján: Hajnal István Kör, 487–505.
- Kovács I. (1934): Kultúrparaszt. *Pesti Napló* (június 24.) Közli: Molnár M. E. (szerk.) 2010: *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában (Kovács Imre élete és munkássága)*. Budapest: Hét Krajcár, 26–30.
- Kovács I. (1935a): Falumunka a Pro Christo Diákok Házában. *Magyar Szemle*, XXIII. kötet (1).
- Kovács I. (1935b): Hogyan él a magyar nép. *Magyar Út* (okt. 1.). Közli: Szabó A. F. (szerk.) 2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 34–50.
- Kovács I. (1935c): Hulló Magyarország. *Válasz*, 1935/7–8. Közli: Szabó A. F. (szerk.) 2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 63–79.
- Kovács I. (1935d): A hubertendorfi népfőiskola. *Magyar Szemle* (október). Közli: Szabó A. F. (szerk.) 2003: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 50–63.
- Kovács I. (1937): A parasztság az irodalomban és szerepe a nemzet életében. *Híd*, (december.) Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 14–19.
- Kovács I. (1940): *A parasztleletforma csődjé*. Budapest: Bolyai Akadémia.
- Kovács I. (1941a): A paraszttromantikától a falukutatásig. Közli: uő (1992): *Népiség*,

- radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 24–29.
- Kovács I. (1941b): Levelek a Márciusi Frontról. III. levél: A program. *Magyar Nemzet* (április 6.). Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 33–37.
- Kovács I. (1943): Irodalom és politika. *Magyar Nemzet* (május 30.) Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 19–24.
- Kovács I. (1945): Egy batyuval... *Szabad Szó*, (23): 1.
- Kovács I. (1958): A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár* (2–3). Közli: uő (1992): *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 62–87.
- Kovács I. (1989): *A néma forradalom. A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- László J. (1999): *Társas tudás, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Scientia Humana/Kairosz.
- Madách I. (1862): *Az ember tragédiája*. <http://mek.oszk.hu/00900/00914/html/madach15.htm>
- Márai S. (1935): *Egy polgár vallomásai*. Budapest: Pantheon.
- Mészáros T. (szerk.) (2010): *Budán lakni világnézet – A városrész Márai Sándor írásainak tükrében*. Helikon.
- Molnár M. E. (szerk.) (2010): *Egy homo politicus itthon, Európában és Amerikában (Kovács Imre élete és munkássága)*. Budapest: Hét Krajcár.
- Monostori I. (2013): Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. *Forrás*, 45(9): 110–119.
- Mosoniné Fried J. – Tolnai M. (szerk.) (2008): *Tudomány és politika*. Budapest: Typotex.
- N. Kovács T. (2003): Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák. In Biczó G. – Kiss N. (szerk.): *Antropológia és irodalom: egy új paradigma útkeresése*. Debrecen: Csokonai, 88–100.
- N. Kovács T. (2007): *Helyek, kultúrák, szövegek: a kulturális idegenség reprezentációjáról*. Debrecen: Csokonai.
- Némédi D. (1985): *A népi szociográfia: 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Nyíró M. (2005): Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig. *Budapesti Könyvszemle*, 17(3): 272–276.
- Oláh Gy. (1928): *Hárommillió koldus*. Miskolc: Magyar Jövő.
- Ortega y Gasset, J. (1938): *A tömegek lázadása*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Papp I. (2012): *A magyar népi mozgalom története: 1920–1990*. Jaffa.
- Papp I. (2013): A harmadik út harmadik útja. Kovács Imre helye a népi mozgalomban: 1934–1944. *Kommentár*, (3): 59–71.

- Pataki F. (2002): Egy „divatfogalom” kockázatai. In Lengyel Zs. (vál.): *Szociálpszichológia*. Osiris, 385–395.
- Prágai T. (2003): Népi, népies és késő modern Illyés Gyula poétikájában. *Kortárs*, 47(4): 80–89.
- Romsics G. (2010): Nép, nemzet, birodalom: *A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest: ÚMK.
- Romsics I. (1999): *Bethlen István*. Budapest: Osiris.
- Romsics I. (2008): Magyar történetírás a 20. században. In Romsics I.: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris, 177–195.
- S. Varga P. (1996): Idegenségtudomány. *Budapesti Könyvszemle*, (1): 16–25.
- Salamon K. (2013): A parasztvédelemről a nemzetvédelemig. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág.
- Schlett I. (2009): *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. Budapest: Századvég, I. kötet.
- Spannenberger N. (2005): *A magyarországi Volksbund*. Budapest: Lucidus.
- Spengler, O. (1994): *A Nyugat alkonya I–II. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. Budapest: Európa.
- Szabó A. F. (2003): A tanulmányíró Kovács Imre. In Kovács I.: *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, 418–431.
- Szabó D. (1919): *Az elsodort falu*. Budapest: Táltos.
- Szabó Z. (1986): *A tardi helyzet; Cifra nyomorúság*. Budapest: Akadémiai – Kossuth – Magvető.
- Szárászó (1943): *Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet Tábor előadás- és megbeszélés-sorozata*. Budapest: Magyar Élet.
- Szekfű Gy. (1934): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Torkos V. (1989): A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között. *Társadalomismeret*, 7(3): 91–101.
- Tóth P. P. (2013): Szociológus? Politikai gondolkodó? Politikus? – Homo Politicus. In Sipos L. (szerk.): *Kovács Imre centenáriuma. Tudományos emlékülés a Politikatörténeti Intézetben*. Budapest: Napvilág, 27–42.
- Ungváry K. (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6(6): 74–94.
- Ungváry K. (2013a): *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.
- Ungváry K. (2013b): A szociálpolitika etnicizálása. *Rubicon*, 24(12): 75–77.
- Várdy B. (1978): A magyar népiségtörténet atyja, a nyolcvanéves Mályusz Elemér. *Új Látóhatár*, 29(3): 232–237.
- Valuch T. (1992): Irodalom és politika határán (Jegyzetek Kovács Imréről). In Kovács I.: *Népiség, radikalizmus, demokrácia*. Budapest: Gondolat – Nyilvánosság Klub – Századvég, 363–373.

- Varga R. – Patyi S. (1972): *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*. Budapest: Akadémiai.
- Vasy G. (2002): *Illyés Gyula*. Budapest: Elektra.
- Veres P. (1986): *Az Alföld parasztága*. Budapest: Kossuth.
- Wehler, H.-U. (2001): Pierre Bourdieu: az életmű magva. *Korall*, (3–4): 247–265.